

רצד. על פי הענין שכתבתי, הנני להכנס באימה וביראה ברתת ובזיע לשער בית הבחירה. רצוני לומר, בענין ידיעה ובחירה, אשר חקרו הקדמונים והאחרונים. והתעורר על זה הרמב"ם בספר המדע בהלכות תשובה (פ"ה ה"ה), ובפרק שמיני משמונה פרקים שהקדים למסכת אבות, וזה לשונו: שמא תאמר והלא הקדוש ברוך הוא יודע כל מה שיהיה, [ו]קודם שיהיה, ידע שזה יהיה צדיק או רשע, או לא ידע, אם ידע שיהיה צדיק, אי אפשר שלא יהיה צדיק, ואם תאמר שידע [הוא] יהיה צדיק, ואפשר שיהיה רשע, הרי לא ידע הדבר על בריו, עד כאן לשונו. והרמב"ם העלה שם בדבריו, מאחר שעצמותו וידיעתו הכל עצם אחד, כי אין ידיעתו כידיעתו, כשם שלא נוכל להשיג עצמותו כך לא נוכל לידע ידיעתו כו', עיין שם. והראב"ד בהשגותיו כתב, מה שכתב. וכן כמה גדולים קדמאי ובתראי.

רצה. ואני אבא בחיל להתיצבה להתבונן גם כן בחקירה זו, כי אין מעצור לה' להושיע ברב או במעט, רצוני לומר כי הוא החונן לאדם דעת, לא זו שיהיב חכמה לחכמין, שהם כבר מרובים בדעה בינה והשכל, אלא אף להמועט בדיעה איש כמוני, אחד המרבה ואחד הממעט ובלבד שיכוון לשמים, והוא יתברך יחנני דעה ובינה והשכל שלא אכשל, חס ושלום, ואמת יהגה חכי:

מתחלה אקדים לבאר דברי הרמב"ם שכתב (שמונה פרקים, פרק ח'), הוא המדע והוא היודע. ביאור ענין הזה, כי אין ידיעת הבורא כידיעת שאר הנמצאים, כי ידיעת שאר הנמצאים אינם הם וידיעתם אחד, אלא יודעים הדברים בידיעה שחוץ מהם. המשל בזה, האדם היודע צורה מהצורות או איזה דבר שיצטייר בדעתו, הנה על כל פנים יהיו שלשה דברים. הא', (הדעת) [היודע], אשר הי' [ת] משולל [ת] מאותה צורה קודם ידיעתו אותה. והב', הדעת אשר בה ידע ויכיר הצורה ההיא. והג', הצורה הידועה המצויירת בדעתו. הם שלשה, הדעת והיודע והידוע. ויש שכינו אותם בלשון שכל משכיל מושכל. ואין ידיעת והידוע הקדוש ברוך הוא כן, אלא הוא הדעת היודע והידוע. והענין, כי אין ידיעתו שני עניינים, מצד השגחתו בהם אחר הפרדם ממנו, אלא בהשכלה ובידיעת עצמותו, ידע וישגיח כל ענייני העולם, כי כל הדברים שבמציאות הם נמצאים מיוחדים אליו בעצמותו, כי דפוס כל הנמצאים כולם הם בו, במציאות דק ונבחר שבעולם, עד שאין לכל הנמצאים שלמות, אם לא שלמותם במציאות הנבחרת ההיא המתייחדת בממציאם, וכפי רדתם מאת פניו, כן ירדו משלמותם וממעלתם.

והנה כל הנמצאים מצטיירים בספירות, והספירות במאצילים. עיין בפרדס פרק י"ג משער מהות והנהגה (שער ח'), וכן כתב תולעת יעקב בסתרי ראש השנה, (דיבור המתחיל) 'אתה זוכר מעשה עולם', וזה לשונו: עתה מתחיל הזכרונות, סוד ספר זכרון, שבו מזכרים כל מעשה העולם בסוד הזכירה, ופוקד כל יצורי קדם [עליהם] בסוד הפקידה. כי במה שלפניו גלוי כל תעלומות והמון נסתרות שמבראשית, כי הכל לפניו, ובידיעה מה שלפניו יודע הכל. ומזה זוכר כל המפעל, וכל היצור לא נכחד ממנו, כי אחר ששורש כל (ה)יצור ממנו ולפניו, אי אפשר שיעלם ממנו דבר ממה שהיה מן העולם ועד העולם. ומזה צופה ומביט עד סוף כל הדורות, ומזה אין אדם מתנועע למטה, שאינו עושה רושם מלמעלה, והכל גלוי לפניו כי עדיו מגיע, וזה סוד גדול, עכ"ל.

רצו. עתה יש להתבונן ולחקור מה שהניח הרמב"ם בשאלה, שהוא חסרון אם נאמר שחס ושלום לא ידע על בריו. שלפי מה שכתבנו שידיעתו היא בידיעת עצמו ולא הידיעה מצד זולתו, איפכא מסתברא, דאין נוכל לומר שיודע מה שיבחר האדם, מאחר שאין הבחירה זו בידי שמים, רק נתונה לאדם, והוא המושל בה, וידיעתו, ברוך הוא, אינה אלא מצד עצמותו. אלא על כרחך לא תקיפה ידיעתו רק אחר שיצתה הבחירה לפועל, ועשתה רושם למעלה, בו יתברך, אז ידע כי אז הידיעה בידיעת עצמו. ואם כן, השאלה אינה שאלה, אלא יש מקום להשאלה, והשאלה במקומה עומדת מצד ענין אחר, והוא זה: כי האמונה האמיתית המוחלטת היא, כי 'בשמים ממעל ועל הארץ מתחת אין עוד' (דברים ד, לט). ואין פירוש הפסוק מה שכתוב 'אין עוד' שאין עוד אלהים אחר, רק הוא יתברך, כי זה כבר ידענו 'ה' אלהינו ה' אחד' (שם ו, ד), אלא הפירוש הוא, שאין עוד בעולם שום ענין רק אלהותו, רצוני לומר שאין דבר

בעולם יהיה מה שיהיה, שיהיה לו איזו חיות וכח ותנועה, וגם הדומם, שלא ישתלשל ממנו יתברך. כענין 'ואתה מחיה את כלם' (נחמיה ט, ו), הוא יתברך הויה את כולם ומחייה, הוא יתברך, אותם, דאם לא כן לא היו במציאות. וקודם שהוא המציאם הוא ידעם, כי הוא ממציאם, וידיעתו היא גזירתו, גזר ואמר - וצוה ויהי. ומי שאינו מאמין כן, ומפריד ונותן לאיזה דבר כח לעצמו, חס ושלום, עושה שתי רשויות. ועל פי הדברים האלה נופלת החקירה בין ידיעה לבחירה. כי אם יש בחירה בלי ידיעה, נמצא, חס ושלום, יש פירוד וחילוק רשויות, ואם יש ידיעה והיא גזרתו אשר צוה ויהי, נמצא אין בחירה.

רצו. אמנם לפי המתבאר ממה שכתבתי למעלה, יתוקן גם הדבר הזה. ומתחילה אקדים דברי רבותינו, אשר מדבריהם תתגדל השאלה הזו, לכאורה, אבל בטוב ההשקפה יבוא הכל על נכון בעזרת השם יתברך. בפרק במה מדליקין (שבת לב א), תנא דבי רבי ישמעאל, 'כי יפל הנפל ממנו' (דברים כב, ח), ראוי זה ליפול מששת ימי בראשית, שהרי לא נפל, והכתוב קראו 'נופל', אלא שמגלגלין זכות על ידי זכאי וחובה על ידי חייב. וזה לשון רש"י: מששת ימי בראשית, דכתיב (ישעיה מא, ד) 'קרא הדורות מראש', שנגלו לפניו הדורות ומעשיהם, וקנס פורענותם, שהרי כשנתנה תורה עדיין לא נפל זה, והכתוב קראו 'נופל', עכ"ל. הרי אומר בהדיא שכבר הכל נודע קודם שעשהו, אף שכרו ועונשו. וזה לשון רש"י, פרשת וזאת הברכה (דברים לד, א - ג) על פי דברי רבותינו זכרונם לברכה (ספרי שם, שנז) 'ויראהו ה' את כל הארץ', הראהו [את כל] ארץ ישראל בשלוותה, והמציקין העתידים להיות מציקין לה. 'עד דן' הראהו בני דן עובדי עבודה זרה, שנאמר (שופטים יח, ל) 'ויקמו להם בני דן את הפסל', והראהו שמשון שעתיד לעמוד ממנו למושיע. 'ואת כל נפתלי', הראהו ארצו בשלוותה וחורבנה, והראהו דבורה וברק מקדש נפתלי נלחמים עם סיסרא וחיילותיו. 'ואת ארץ אפרים ומנשה', הראהו ארצם בשלוותה ובחורבנה, והראהו יהושע נלחם עם מלכי כנען, שבא מאפרים, וגדעון שבא ממנשה נלחם עם מדין ועמלק. 'ואת כל ארץ יהודה', בשלוותה ובחורבנה. והראהו מלכות בית דוד ונצחונה. 'עד הים האחרון', ארץ המערב בשלוותה ובחורבנה. [דבר אחר] אל תקרי 'הים האחרון' אלא 'היום האחרון', [הראהו הקדוש ברוך הוא] כל המאורעות שעתידים ליארע לישראל עד שיחיו המתים. 'ואת הככר', הראהו שלמה יוצק כלי בית המקדש, שנאמר (מלכים - א ז, מו) 'בככר הירדן יצקם המלך במעבה האדמה', עכ"ל.

* והנה לפום ריהטא, ידיעה זו היתה מוחלטת ידיעה גזרייתא, ואם כן מה שאירע אחר כך, היה הכל בהכרח ולא בבחירה. וכן מה שאמרו רבותינו ז"ל (סנהדרין לח ב), שהקדוש ברוך הוא הראה לאדם הראשון דור דור ודורשיו, דור דור וחכמיו, דור דור ומנהיגיו, נמצא אלו הדרשנים והחכמים והמנהיגים כבר נגזרו, והיו בהכרח. וכן הראם הקדוש ברוך הוא למשה רבינו ע"ה עד שגילהו מעלת רבי אליעזר, והתפלל משה שיצא מחלציו, ונעתר (ילקוט שמעוני, ח"א רמז רס"ח). וכן הרבה מאמרי רבותינו ז"ל מעניינים כאלה. ובספר מלכים (א יג, ב), 'כה אמר ה' הנה בן נולד לבית דוד יאשיהו שמו, וזבח עליך את כהני הבמות וגו', וזו היתה אריכות זמן קודם שנולד יאשיה, נמצאו ירבעם וכהני הבמות היו מוכרחים, חס ושלום, לקיים זה המזבח, ויאשיה היה מוכרח לעשות זה המעשה הטוב.

רחצו. ועתה שמעו אלי ותחי נפשכם. הידיעה הוא הרצון, והרצון הוא הידיעה. כי ענין הרצון הוא מה שחפץ לעשות, והרצון הוא שורש כל ההשתלשלות מגדול ועד קטן, אין זולתו, וכל אשר חפץ ה' לעשות - עושה, וזוהי בעצמה הידיעה, בידיעת עצם רצונו, והוא הרצון והוא הידיעה, ויודע הכל מעצמות רצונו. וכבר הארכתי למעלה (אות רצב - רצג), כי הרצון כלול מדברים הפכיים, וכל הדרכים בו, והבחירה נתונה לאדם להתעורר איזה כח שירצה. 'והאלהים עשה את האדם ישר' (קהלת ז, כט), וציווהו שלא יעורר כח הרע, ומכח חטאו היה לדעת טוב ורע (בראשית ג, כב), ומזה נמשך השכר והעונש, שאינם הסכמיים, רק שכר מצוה היא שורש מצוה למעלה בשרשה, ושכר עבירה - עבירה. וזה הכל מושרש בענין הרצון, מאחר שהרצון כולל כל הדברים ותמורתן. וכן ענין התורה הנמשכת מזה הרצון, כוללת מ"ט פנים טמא ומ"ט פנים טהור, אסור ומותר חייב וזכאי, ואלו ואלו דברי אלהים חיים

(גיטין ו ב), כי כולם בכח 'קול גדול ולא יסף' (דברים ה, יט). רק כפי התעוררות התחתונים כן היא ההטיה ליצא לפועל, ויהיה איך שיהיה, אין דבר נפרד, חס ושלוש, רק הוצא(ה) [ת] איזו מהדרכים מכח אל הפועל.

והנה קודם עשיית אדם איזה ענין, הן טוב הן רע, כבר היו מוכנים אלו הדרכים. והא ראה שהפסוק אומר בפרשת ראה, 'ראה אנכי וגו' (דברים יא, כו - כח) שאומר, הרי דרכים לפניך, שמע מינה הדרכים קודמין לעשייתן. וכן בפרשת נצבים (דברים ל, טו) 'ראה נתתי לפניך היום את החיים ואת הטוב וגו', עד 'ובחרת בחיים' (שם שם, יט). הרי יש דרך צדיקים ודרך רשעים (תהלים א, ו ועוד), ושורש כולם הרצון העליון, והיא הידיעה, ידיעת עצמות רצונו בשרשי כל ההשתלשלות, וכל מה שאדם עושה, עושה בכח עליון, אלא הצדיק בוחר והולך בדרך הישר הקודש, והרשע בתמורתה. וכפי פעולתם כן אחוזתם ודבקתם, ותלוי הכל בהתעוררות התחתון. ואם היה האדם נשאר ישר, ולא היה מתעורר כח הרע, אזי היו ראויים כל יוצאי חלציו, דורי דורות, להיותם בענין אחר ממה שהם עכשיו, כי היה נפתח מקור הטוב, והיה מתפשט והולך מהתפשטות להתפשטות, ומענף לענף. ולאחר שחטא, ופתח המקור מענין אחר מטוב ומרע, אזי הראהו הקדוש ברוך הוא דור דור ודורשיו, וחכמיו ומנהיגיו, לפי ענין המקורות שנפתחו עתה, איך ראוי להיות התפשטות, והענפים וענפי ענפים.

אמת שבעבור זה אינם מוכרחים, כי מי שירצה להגביר ולילך מזה ההתפשטות וירצה לפתוח מקור אחר מהמקורות, וימשיך כפי רצונו, אז כח הבחירה בידו להגביר, רק הקדוש ברוך הוא הראה לאדם לפי פתיחת המקור של עתה, איך ראוי להיות ההתפשטות. ובדאי אלפים ורבואות עניינים, שהיו ראויין להיות לפי פתיחת המקור של עתה כך, ונשתנו מכח הבחירה, והרבה דברים נשארים כפי שהיו ראויין, כמו 'שמואל ירחינא, חכם יתקרי, רבי לא יתקרי' (בבא מציעא פה ב). ואלף עניינים כאלו. ואילו רצה שמואל שלא ללמוד תורה כלל, חס ושלוש, היה יכול לבחור, אבל בחר בדרך הטוב שהלך. והרבה דברים נשתנו מכח הבחירה, ונדבקו במקור אחר, אבל הכל הוא ברצון, כי מקור ושורש כל הדרכים משם.

והנה דוק בלישנא פרק במה מדליקין (שבת לב א) דלעיל (אות רצז), אמר ראוי היה זה ליפול כו', יש חילוק בין ראוי למוחזק, כהא דתנן (בכורות נא ב) הבכור נוטל פי שנים במוחזק ולא בראוי. רצוני לומר, כי כפי פתיחת המקור העליון, כן ראוי להיות ההתפשטות והענפים, אבל עדיין אינו מוחזק עד בוא הבחירה. ובבוא הבחירה אזי הידיעה למעלה במוחזק, בידיעת עצמות רצונו יודע, ולא בידיעה[ה] (ת) מחוץ ממנו, דהיינו, שנעשה רושם למעלה, הן כשהלך בחשך ופגם לעורר כח הדין, והן כשהלך באור והאיר למעלה, ושב הכל ממטה למעלה במקור העליון, אז הידיעה למעלה בידיעת עצמותו בהחלט ובמוחזק. וזהו שאמר הפסוק (בראשית כב, יב) 'עתה ידעתי כי ירא אלהים אתה'. והנה 'עתה' משמע עתה, ו'ידעתי' משמע כבר. אלא הענין עתה במוחזק מה שידעתי כבר בראוי.

אחר כתבי זה, זכני השם יתברך, מצאתי ברמב"ן דברים סתומים הנוטים לדברי. וזה לשונו בפרשת וילך (דברים לא, כא): וטעם 'כי ידעתי את יצרו אשר הוא עשה היום' (שם), כטעם 'כי ירא אלהים אתה' (בראשית כב, יב), שהיא הידיעה בפועל, כי הידיעה בעתיד [ידיעה] בכח, ואם לא חטא ישראל במדבר, ולא נודע יצרו בפועל, לא היה הגון שיעיד בהם שירה, לומר הגלוי לפניו שתחטאו, ואעידה בכח שתמצאנה אתכם רעות רבות וצרות כזו וכזו. אבל היה ראוי שיתן להם התורה ביעודיה סתם, 'אם תאבו ושמעתם - טוב הארץ תאכלו, ואם תמאנו ומריתם - חרב תִּאָכְלוּ' (ישעיה א, יט - כ). אבל עתה שנודע גם להם יצרם הרע ולבם הזונה, יגיד להם כל הקורות אותם, כענין שנאמר (שם מח, ד - ה) 'מדעתי - כי קשה אֶתָּה, וגיד ברזל עֶרְפָּךָ... ואגיד לך מֶאָז, בטרם תבוא השמעתִיךָ, עכ"ל הרמב"ן.

רצט. ומזה יובנו דברי רבותינו ז"ל במסכת עבודה זרה (ד ב), לא היו ישראל ראויין לאותו מעשה כו', ולא היה דוד ראוי לאותו מעשה כו', אלא שאם חטא יחיד כו', ואם חטאו רבים כו'. הענין, כי מצד הראוי, רצוני לומר, כפי מה שנפתח מקור של ישראל, לא היה מן הראוי להתפשטות הזו, אדרבה, היה מן הראוי להיפך, כי כשישראל קבלו התורה פתחו המקור העליון הטוב, וכן דוד נודעה חסידותו, רק

שנשתנה במוחזק מכח גבורת הבחירה שבחרו, אבל מן הראוי היה שלא יבואו לידי חטא זה. ואמרו, אלא אם חטאו רבים כו', או אם חטא יחיד כו', ביאור דבריהם הוא, לא היו ראויים לחטא, רק הם ראויים לטוב הנמשך מהחטא, כי אף בגבורת בחירתם, יוצא מפעולתם (ההם) [ההיא] דרך טובה, הנוטה לראוי, דהיינו, שאם חטא יחיד כו' ואם חטאו רבים כו'. וכל העתידות שהראה הקדוש ברוך הוא לאדם ולמשה רבינו ע"ה, הכל היה כפי הראוי, רצוני לומר, כפי ההכנה המוכנת להיות, מצד מה שנפתח המקור, ובבחינה זו 'קרא הדרות מראש' (ישעיה מא, ד), אבל הבחירה נתונה בכח, להגביר אם לטוב אם לרע. והרבה עניינים נשארו כפי ההכנה שהיו מוכנים לפי הראוי, ולא התגברו עליה בכח הבחירה, והרבה דברים נשתנו מכח הבחירה, לפתוח מקור אחר*, אבל הכל הוא במקור העליון בשורש הרצון, והרצון הוא הידיעה, כי אין הידיעה חוץ ממנו.

ש. ובזה יובן ענין שאמרו רבותינו ז"ל (בראשית רבה פנ"ג, ס"ד; ראש השנה טז ב), והביאו רש"י בפרשת וירא בפסוק (בראשית כא, יז), 'באשר הוא שם', זה לשונו: לפי [מעשים] מה שהוא [עושה] עכשיו הוא נידון, ולא לפי מה שהוא עתיד לעשות. לפי שהיו מלאכי השרת מקטרגין ואומרים: רבונו של עולם, מי שעתיד להמית בניך בצמא, אתה מעלה לו את הבאר. והוא משיבם: עכשיו מה הוא, צדיק או רשע. אמרו לו: צדיק. אמר להם: לפי מעשיו של עכשיו אני דנו, וזהו 'באשר הוא שם'. והיכן המית את ישראל בצמא, כשהגלם נבוכדנצר (תנחומא, יתרו ה'), שנאמר (ישעיה כא, יג - יד) 'משא בערב וגו' לקראת צמא התיו מים' וגו'. כשהיו מוליכין אותם אצל ערביים, היו ישראל אומרים לשבאים, בבקשה מכם הולכיכנו אצל בני דודינו ישמעאל, וירחמו עלינו, שנאמר (שם) 'ארחות דדנים', אל תיקרי 'דדנים' אלא 'דודים', ואלו יוצאים לקראתם, ומביאים להם בשר, ודג מלוח, ונודות נפוחים, כסבורין ישראל שהם מלאים מים, וכשמכניסו לתוך פיו ופותחו, הרוח נכנסת בתוך גופו ומת, עכ"ל רש"י. ויש להקשות, מלאכי השרת שרצו לעכב עליית הבאר לישמעאל, ובודאי היה מת, כמו שהעיד הכתוב (בראשית כא, טו - טז) 'ותשלך את הילד וגו', כי אמרה אל אראה במות הילד', ואם כן איך סלקא דעתך דמלאכים שימות, ומה יהיה מהעתידות, אשר ישמעאל ימית ישראל בצמא, אם ימות עתה ישמעאל, נמצא ידיעת העתידות בטלה. אלא הענין כמו שכתבתי (אות רחצ), הידיעה בעתידות היא כפי הראוי ולא במוחזק, רק כפי מה שמוכן לעת עתה מצד פתיחת המקור, ואז הידיעה בידיעת עצמו כך, אבל אפשר להשתנות, בכח התגברות הבחירה. ובקשו מלאכי השרת מהקדוש ברוך הוא שישנה הראוי בהכרח, ולא רצה הקדוש ברוך הוא, רק אמר 'באשר הוא שם', והבחירה נתונה. ואם היה רוצה ישמעאל להתגבר ושלל לחטוא, או ישראל שבאותו הדור היו צדיקים, לא היה במוחזק, כמו שהיה בראוי.

שא. ועל דרך זה כל העניינים שבתורה על דרך משל. 'ונושנתם' (דברים ד, כה), רמזו (גיטין פח א) על מנין 'ונושנתם' תתקיים ארץ ישראל, ואילו לא חטאו לא היה הרמז הזה בפועל. וכי תימא מה היה הרמז משמש, דע כי כמו שהרצון כלול מכל ההפכיים כדפירשתי (אות רצב - רצג, רחצ), כן התורה, כל תיבותיה ורמזיה משתנות להרבה עניינים, וחלופי חלופיהן, והכל אמת, הכל כלול בתורה, והבוחר יבחר.

שב. ואביא לך ראייה משורש כל העניינים, כי אילו לא חטא אדם הראשון, אז היתה זאת התורה מובנת בענין אחר ממה שעתה, כאשר כתב הפרדס בשער הנשמה (שער ל"א פ"ו), והעתקתיו לעיל (ראה אות קפה; רמג). וכן אם היה ירבעם בן נבט הורס מיד המזבח, ועושה תשובה, אז היתה זו ההכנה, שיאשיהו יבא ויהרס[נ] בטילה, וכענין נינה היתה ההכנה לפי הראוי, ונינה נהפכת בתוך ארבעים יום (ראה יונה ג, ד), ואחר כך נשתנה מכח גבורת בחירתם. הרי הידיעה לא נשתנת ולא תשתנה, כי לעולם אין ידיעה חוץ ממנו, רק ידיעתו עצמות רצונו, הן קודם פעולת אדם, הן לאחר פעולת אדם, הידיעה מתקיימת, שהוא מידיעת עצמותו יודע, ולא נתפשטה חוץ ממנו, והבחירה ביד

האדם, לעשות רושם למעלה, ולפתוח מקור הרצון, כפי חפצו ורצונו, כי הרצון כלול מכל דבר ותמורתו. ומה שיש לאדם כח לעורר העליון כפי בחירתו ורצונו, זהו משום שנעשה בדמות וצלם הקדושה, וגם כלול מסטרא אחרינא, ובבחינה זו כולל עליונים ותחתונים, על כן מפתח המקורות בידו. והעצה היעוצה לו היא 'ובחרת בחיים' (דברים ל, יט), כי הרצון רוצה ומרוצה יותר בטוב, כי כן רצון הטוב האמתי להטיב לזולתו, כי כך היה נדבותו הטובה, להמציא להיות טוב, ויקבל טוב. ואף הרע שברא לא היה בעצם בשביל הרע, אלא כדי שיבא הטוב, וכמו שהארכתי לעיל (מאות רמז ואילך) בענין הזה. הנה קרוב למה שכתבתי הוא דרכו של הרב הפרדס פרק ט' משער עצמות וכלים (שער ד'), אמנם יש הבדל גדול, מובן למעיין במיטב העיון, ובאם דעתו כדעתי, ברוך השם שכוונתי לדעתו, ולהבינו היטב באורך בירור הענין, אשר אין לי ספק, שזהו כוונת הרב הגדול הרמב"ן ז"ל פרשת וילך, שהעתיקתי למעלה (אות רחצ). ברוך חונן הדעת.

**** נא לשמור על קדושת הגליון / מתוך מאגר פרוייקט השו"ת - אונ' בר-אילן****